

Sa'di in the Confrontation with Hajjaj Ibn-e Youssef: A tale in *Boustan* and the analysis of its roots*

Dr. Najaf Jokar¹

Professor of Persian Language and Literature, Shiraz University

Abstract

The first chapter of Sa'di's *Boustan* tells the tale of a good man who avoided bowing down to Hajjaj Ibn-e Youssef. The contextual evidence shows that this tale is a historical fact. Apart from the explicitly stated name 'Hajjaj', the other characters and components involved in the event are in dark. The conversation between Hajjaj and the good man, which led to the bloody death of the latter, serves as a basis for delving into the order to kill in this tale as well as the other events of Hajjaj's life.

As a tough agent of the Umayyad government, Hajjaj had his aggressive rule over the large Umayyad lands from Iraq to the eastern states at least for twenty years from 75 to 95 AH. He played a major role in suppressing all the anti-Umayyad movements. Based on what occurs in the tale and the concordance of its elements, one may conclude that the good man in the story was Saeed Ibn-e Jobair. Disfavored by the government, Jobair was put in the black list, arrested in Mecca and finally killed on the order of Hajjaj.

Keywords: Bustan, Hajjaj, Umayyad Caliphate, Sa'di, Saeed Ibn-e Jobair.

1. Introduction

The tale is no longer than sixteen lines of verse, and the words and acts of the murderer and his victim lie in the hub of this short story. The elements of the narration include Hajjaj, the desperate good man, the dialogue, the

* Date of receiving: 2022/12/9

Date of final accepting: 2023/9/5

1 - email of responsible writer: n.jowkar@yahoo.com

good man's laughter and cry, and a dream. The dialogue between the two men has also been reported in *Tabari's History*, *Dinvari's History of the Caliphs (Al-Imameh va Al-Seyaseh)*, Mas'udi's *Moravej al-dhahab*, Ibn-e Khalakan's *Wafayat al-A'yan*, and some other sources. As it seems, however, the earliest source in this regard is *Tabaghat al-Kobra* by Mohammad Ibn-e Sa'd.

The stability of the Umayyad government and the popularity of Hajjaj there were mainly due to his measures such as suppressing Abdullah Ibn-e Zubair in Iraq (72-73 AH), cracking down the riot set up by Abd al-Rahman Ibn-e Ash'ath (79-80 AH), and twenty years of cruel reign over Iraq.

In his discussion of the Tabe'in (followers), the author of *Tabaghat al-Kobra* refers to Saeed Ibn-e Jobair as one of the Mawalis (Imam Ali's followers). Known as Abu Abdullah, Saeed was the servant of Bani Walebeh Bin Harith from the Bani Asad tribe. He was Khuzaimah's son and quoted Hadiths from Abdullah Ibn-e Abbas and Abdullah Ibn-e Umar. No book has mentioned his birthdate, but, since he was murdered in the year 94 or 95 AH at age of 49, his birthdate is guessed to be 45 AH.

2. Methodology

At the beginning of his rule in Iraq, Hajjaj trusted Saeed so much so that he appointed him as a judge in Kufa. However, after the Arab origin of Saeed was put to question, Hajjaj chose another judge and advised him to do nothing without consulting Saeed. As for the tale narrated by Sa'di, there are several reasons, as follows, for considering Saeed Ibn-e Jobair as the good character or protagonist:

a. Despite more than thirty years of murders by Hajjaj and his confrontation with dissidents, no other harsh argument with Saeed than the reported one, leading to his execution, has been documented in any source.

b. Saeed's reputation among the prophet's followers is so good that everyone has admired him for his sincerity, piety and knowledge. For example, as Hassan Basri says, "No doubt, it was Hajjaj who killed Saeed Ibn-e Jobair. Lord, may thy punishment shower upon that sinful pervert. Whoever anywhere in the world engaged in his murder will definitely burn in the hell". Also, according to Ahmad Hanbal, "Hajjaj killed someone whose knowledge was demanded by every living soul". Therefore,

considering Sa'di's emphasis on the knowledge and piety of laudable heroes, Saeed Ibn-e Jobair can plausibly be considered as the implicit hero of Sa'di's tale.

c. Saeed's joining the group headed by Abd al-Rahman Ibn-e Ash'ath to fight Hajjaj and the Caliph's army provided the best excuse for his murder, though he was first opposed to Abd al-Rahman's revolt.

d. Saeed Ibn-e Jobair was accused of cooperating with Mas'ab Ibn-e Zobair, who was a tough enemy of Hajjaj and the Umayyids.

e. Hajjaj's relentless anger and hostility against the dissidents of the Umayyid government, especially Shiites and the prophet's descendants, as well as Saeed's Shiite tendencies paved the way for revenge on him.

The dispute between Hajjaj and Saeed Ibn-e Jobair, as reflected in Sa'di's work, is also mentioned in other historical sources but with some nuances. The present study discusses the issue based on the narration by Ibn-e Qhotaibeh, which is in better consistence with Sa'di's report.

3. Results and discussion

A noticeable point in the tale told by Sa'di is Saeed's laughter and cry at the end of the dispute followed by the order to kill him. As Ibn-e Qhotaibeh reports, Hajjaj ordered to take Saeed away and kill him. Before going, Saeed laughed, and Hajjaj asked the reason. Saeed replied "I am surprised by your insolence before God and His patience on you".

Regarding the crying of Saeed Ibn-e Jobair, Ibn-e Qhotaibeh narrates "Hajjaj asked Saeed if he knew anything about music, and he said no. So, the ruler called for a pipe and a lute. Upon hearing them played, Saeed began to cry. Hajjaj asked him what made him cry, and Saeed replied he was reminded of something great, the bugle that would herald the Resurrection".

Another point of significance is the rhetorical aspect of the dispute in the tale. In this regard, some sources have referred to Saeed Ibn-e Jobair as an advocate of Murji'ah school, the central tenet of which was to postpone the judgment on right and wrong to the other world. In his argument with Hajjaj, he is asked some questions especially regarding faith and atheism as well as the fate of Ali (pbuh) and Ottoman Hereafter, but he leaves any judgment to God, as Murji'ites would do. Hajjaj also asks "what will

become of me on the Resurrection?” Even in this case, Saeed replies “I am not in the place to do prophecy about the future”. This was the best way to avoid judging the others.

4. Conclusion

Moreover, this story in *Boustan* and historical documents have something in common in terms of dreams and conversations there. As Sa’di narrates, a great man dreams of Saeed after his murder. Once asked about how he is, Saeed answers “killing me just took a moment, but Hajjaj will be punished for it forever”. This dream has been reported differently by Masoudi and in two versions by Ibn-e Khalakan. Sa’di, however, has made some changes in the contents of the dream so as to highlight the eternal punishment of Hajjaj as the major moral point of the story.

فصلنامه علمی کاوش‌نامه زبان و ادبیات فارسی

سال بیست و پنجم، بهار ۱۴۰۳، شماره ۶۰، صفحات ۱۰۵-۱۳۱

DOI: [10.29252/KAVOSH.2023.19325.3343](https://doi.org/10.29252/KAVOSH.2023.19325.3343)

سعدی در مصاف حجاج بن یوسف ثقفی؛ حکایتی از بوستان و درنگی در ریشه‌های تاریخی آن* (مقاله پژوهشی)

دکتر نجف جوکار^۱

استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه شیراز

چکیده

در باب اول بوستان سعدی حکایت «نیک‌مردی» دیده می‌شود که اکرام حجاج یوسف نکرده است. بافت حکایت نشان می‌دهد که سعدی رخدادی تاریخی را به تصویر کشیده است. جز نام حجاج، دیگر اشخاص و اجزای ماجرا در هاله‌ای از ابهام و نهفتگی است. گفت‌وگوی حجاج و نیک‌مرد فرجامی جز مرگ خونبار در پی ندارد، رد پای است که می‌توان به یاری آن در سوانح زندگی حجاج فرو رفت و چند و چون حکم قتل نیک‌مرد را پیش‌تر واجست.

حجاج از کارگزاران خشن رفتار اموی است که دست‌کم به مدت بیست سال (از حدود ۷۵ تا ۹۵ هـ.ق) بر قلمرو گسترده عراق و شرق خلافت اموی با خشونت بی‌امان فرمان‌رانده و در سرکوب تمامی جنبش‌های ضد اموی، پیشتاز بوده است. از قرائن تاریخی و هم‌آوایی آن‌ها با اجزای حکایت، از جمله مناظره حجاج و سعید بن جبیر، خشم شدید دستگاه خلافت علیه وی و فرمان دستگیری او در مکه و سرانجام کشتنش به فرمان حجاج، چنین برمی‌آید که «نیک‌مرد» حکایت، سعید بن جبیر از تابعین نام‌آور جهان اسلام است. تصرفات شاعرانه سعدی در لایه‌های روایت، خنده و گریه سعید بن جبیر در واپسین دم و این که قتل هیچ‌یک از محکومین، با پیش‌درآمد مناظره همراه نبوده است، نشان می‌دهد که جایگزین کردن «نیک‌مرد» به جای سعید بن جبیر، در حکایت شیخ بی‌بنیاد نیست.

واژه‌های کلیدی: بوستان، حجاج، خلافت اموی، سعدی، سعید بن جبیر.

* تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۰۹/۱۸

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۲/۰۶/۱۴

^۱ - نشانی پست الکترونیکی نویسنده مسئول: n.jowkar@yahoo.com

۱- مقدمه

گزینش قهرمانان قصه‌ها و تمثیل‌های سعدی در گلستان و بوستان یا اشاراتش در سروده‌ها و نوشته‌ها، بیش و کم، بدون پشتوانه تاریخی و اسطوره‌ای نبوده‌است. چهره‌های خوشنام و بدنامی مورد ستایش یا نکوهش وی قرار گرفته‌اند که هرکدام در میان مردم به دادگری یا ستمگری شهره بوده‌اند و چه بسا سوانح زندگی آنان، دستمایه پردازش حکایت‌ها و تمثیل‌های سعدی و دیگران شده‌باشد.

پیدااست که از شاعران و سخنوران، نمی‌توان کنجکاوی مورخانه و سندپژوهی موشکافانه چشم داشت؛ زیرا آن‌ها از دریچه زندگی بازیگران قدرت و ارباب دین و سیاست، به دنبال مضمون‌یابی شاعرانه و احیاناً رسیدن به نکات اخلاقی و امثال آن بوده‌اند.

این‌جاست که درهم‌تنیدگی تاریخ و اسطوره به کمک سخنور می‌آید و تفکیک مرزهای آن را در متون ادبی کم‌رنگ می‌کند و شاعر نیز بر جداسازی این دو، اصراری نمی‌ورزد؛ اما در نگاه سعدی، تقابل شاه و درویش و به چالش کشیدن رفتار ستمگرانه یا درویش‌نوازی و داد و دهش شاهانه، جایگاهی بنیادین دارد و نام‌گذاری باب‌ها، چون «در عدل و تدبیر و رای» و یا «در سیرت پادشاهان» در بوستان و گلستان، نشان‌گر این دغدغه است.

یکی از حکایت‌های باب اول بوستان، حکایت «حجاج یوسف» است. در سروده‌ها و نوشته‌های سعدی، چند بار نام حجاج بن یوسف، به چشم می‌خورد.^۱ از میان خلفا و سرداران بنی‌امیه، نام دو تن بر زبان سعدی رفته‌است. نخست، عمر بن عبدالعزیز^۲، که در میان امویان و حتی عباسیان از همه نیک‌نام‌تر بوده‌است و دریغ که به قول حافظ «خوش درخشید ولی دولت مستعجل بود» و خلافتش از سال ۹۹ تا ۱۰۱ بیش نیاید و نقطه مقابل او حجاج بن یوسف ثقفی است.

حجاج، نه خلیفه بود و نه پادشاه، بلکه به دلیل قدرت‌نمایی و خشونت عریانش توانسته بود در دستگاه امویان، جایگاهی بیش از یک کارگزار معمولی برای خود دست‌وپا کند و افزون بر بیست سال بر شرق قلمرو خلافت از عراق تا فرارودان فرمان راند.

در حکایت بوستان، سخن از کین‌ورزی و انتقام‌جویی حجاج از نیک‌مردی است که «خَلْقی بدو روی دارند و پشت». نگارنده در این نوشتار، بر آن است که با تکیه بر منابع تاریخی و مانند آن، شخصیت‌ها و اجزای حکایت را که با این بیت آغاز می‌شود؛ وانماید:

حکایت کنند از یکی نیک‌مرد که اکرام حجاج یوسف نکرد
(سعدی، ۱۳۶۹، ۶۳)

۲- پیشینه تحقیق

در شرح‌های استادان گرامی، دکتر محمد خزائلی^۳، دکتر غلام‌حسین یوسفی^۴ و دکتر رضا انزابی‌نژاد^۵ بر حکایت یاد شده، جز زادروز و درگذشت حجاج و معنی لغات، شرح و توضیح قابل توجهی دیده نمی‌شود و در شرح استاد دکتر محمدعلی ناصح^۶، گوشه‌هایی از سرگذشت حجاج بن یوسف و عملکرد وی، بدون یادکرد منبع و مأخذ، آمده است. در حالی که سعدی در بیان عناصر این حکایت، از نگاه یک روایتگر، منابع تاریخی را از نظر گذرانده و به گاه ضرورت، شاعرانه به دستکاری صحنه‌ها و حالات قهرمانان پرداخته است.

۳- تحلیل حکایت

«حکایت حجاج یوسف» شانزده بیت، بیش نیست و در کانون آن، گفتار و رفتار جلاد و نیک‌مرد خودنمایی می‌کند. باب اول بوستان که عنوان «در عدل و تدبیر و رای» را بر

پیشانی دارد، بافته‌ای از حکایت‌ها و تمثیل‌هایی از این دست است که درونمایه هر یک، نشانگر بیزاری شاعر از ستمگران و پژواک فریادهای فروخته ستم‌رسیدگان است. اشخاص و عناصر قصه عبارتند از: (۱) حجاج؛ (۲) نیک‌مرد از جان گذشته؛ (۳) مناظره؛ (۴) خنده و گریه؛ و (۵) خواب و رؤیا.

۱-۳- حجاج

سعدی در بسیاری از حکایات بوستان و گلستان که در نقد ناروایی‌ها و بی‌داد سخن‌رانده، کوشیده‌است با کاربرد واژه‌هایی مبهم چون «ظالمی»، «یکی از ملوک» و مانند آن، قصه را آغاز کند و طبق آموزه‌های اخلاقی، غیبت هیچ‌کس، حتی حجاج را روا نبیند و گوید:

کسی گفت حجاج خون‌خواره‌ای است	دلش همچو سنگ سیه پاره‌ای است
نترسد همی ز آه و فریاد خلق	خدایا تو بوستان از او داد خلق
جهان‌دیده‌ای پیر دیرینه‌زاد	جوان را یکی پند پیرانه داد
کز او داد مظلوم مسکین او	بخوانند و از دیگران کین او
...نه بیداد از او بهره‌مند آیدم	نه نیز از تو غیبت پسند آیدم

(سعدی، ۱۳۶۸، ۱۵۹)

اما سرانجام به موارد استثنایی این قاعده رو می‌آورد و غیبت سه کس را روا

می‌دارد:

سه کس را شنیدم که غیبت رواست	وز این درگذشتی چهارم خطاست
یکی پادشاهی ملامت پسند	کز او بر دل خلق بینی گزند
حلال است از او نقل کردن خبر	مگر خلق باشند از او بر حذر
دوم پرده بر بی‌حیایی متن	که خود می‌درد پرده بر خوشتن
ز حوضش مدار ای برادر نگاه	که او می‌درافتد به گردن به چاه

سوم کژتـــرازوی ناراستـــخوی ز فعل بدش هرچـــه دانی بگویی^۷
(همان، ص ۱۶۱)

بنابراین پیداست که از ستمگرانی چون حجاج نمی‌توان گذشت. مناظره حجاج و «نیک‌مرد» را در منابع تاریخی از جمله تاریخ طبری، تاریخ خلفا (الامامة و السياسة)، مروج الذهب، وفيات الأعیان و مانند آن می‌توان یافت؛ اما به نظر می‌رسد که کهن‌ترین منبع، طبقات الکبری از محمد ابن سعد باشد که در ادامه به آن اشاره خواهد شد.

شخصیت سیاسی و نظامی حجاج در زنجیره‌ای از حوادث ۶۳ تا ۹۵ ه. ق. شکل گرفته است. دولت بنی‌امیه پس از واقعه عاشورا با یک سلسله جنبش توفنده در حجاز، عراق و دیگر نواحی روبه‌رو شد که نه‌تنها تا روزهای پایانی این خاندان از تب‌وتاب نیفتاد، بلکه در روزگار عباسیان نیز به اشکال گونه‌گون ادامه یافت. جنبش‌ها و حرکت‌هایی که بنی‌امیه را درگیر و گاه زمین‌گیر کرده بود. در چنین گیر و داری که خلافت اموی در پی برقراری نظم و تداوم حکمرانی خویش بود، فردی تشنه قدرت و خودنمایی، چون حجاج بن یوسف ثقفی چهره می‌نماید و چون مشتی آهنین برای فرونشاندن جنبش‌های ضد اموی به پا می‌خیزد.

مهم‌ترین اقدامات وی که سبب محبوبیتش نزد بنی‌امیه و تثبیت حکومت آنان گشت عبارتند از: سرکوب عبدالله بن زبیر در سال‌های ۷۲ و ۷۳، فرونشاندن همزمان جنبش زنگیان و خوارج در سال‌های ۷۶ و ۷۷ در عراق و درهم‌شکستن شورش عبدالرحمن بن اشعث در سال‌های ۷۹ و ۸۰ و سرانجام حکومت بیست‌ساله بر عراق^۸. «توانایی شگفت‌انگیزی که حجاج در سرکوب مخالفان خلافت اموی از خود نشان داد، عبدالملک را بر آن داشت تا به سال ۷۵ ق.، وی را بر منطقه پرآشوب عراق بگمارد و اندکی بعد سرزمین‌های خلافت شرقی نیز به او سپرده شد. در واقع حجاج بر سرتاسر سرزمین‌های شرقی فرمانروایی یافت.^۹» (پژوهشگران گروه تاریخ، ۱۳۹۱، ج ۲۰، ۱۴۳). «از نظر سیاسی، حجاج سخت بلندپایه بود، به گونه‌ای که در مدت ۲۰ سال فرمانروایی

بر قلمرو شرقی جهان اسلام در واقع شریک خلیفه شمرده می‌شد و عبدالملک و ولید بن عبدالملک، زبان به ستایش او می‌گشودند.» (همان، ۱۴۴).

۱-۱-۳- شکستن حریم قدیسان و حرمت مقدّسات

بی‌گمان، قدرت‌نمایی حجّاج که بیشترین دست‌آورد آن تثبیت خلافت امویان بود، رفته‌رفته در گستره زمین و زمان سپری گشت؛ اما آنچه که در خاطره تاریخ ماند و حجّاج را به نمادی از سفاکی و فرومایگی بدل ساخت، افزون بر خشونت و مردم‌ستیزی، شکستن حرمت پاکان و قدیسان و دست‌اندازی به مقدّسات بوده‌است. هجوم وحشیانه به مکه و ویران کردن خانه خدا با منجنیق و خونریزی فراوان در حرم امن الهی، به بهانه سرنگونی ابن زبیر و نیز شکنجه و آزار و حتی قتل علما، محدّثین، قاریان و بقایای صحابه‌ای که یادگاران عصر پیامبر و سرمستان باده وصل و وصال بودند، از این دست است.^{۱۰}

«حجّاج به پاداش سرکوب عبدالله زبیر به امارت مکه و یمن و یمامه رسید و اندکی بعد، در ۷۴ ق. / ۶۹۳ م. شهر مدینه نیز به حوزه ولایت او ضمیمه شد. حجّاج در مدینه، بزرگان اصحاب پیامبر (ص) را به مسامحه در حمایت از عثمان متهم کرد و برای تخفیف و تحقیر، بر دست و گردن شماری از ایشان چون جابر بن عبدالله و آنس بن مالک مهر نهاد» (همان، ۱۴۳).

۲-۳- نیک‌مرد از جان گذشته

آتش خشم و خشونت حجّاج، افزون بر حجاز، در عراق نیز بویژه در جنبش عبدالرحمن بن اشعث و هواداری جمعی از قاریان و محدّثین از وی، شعله می‌کشید. «قرآء کوفه و بصره، یکی از گروه‌های اجتماعی آن روزگار بودند که بسیاری از ایشان برای جنگ با حجّاج به جنبش ابن اشعث پیوستند» (همان، ۱۴۲).

چنان‌که اشاره شد، سعدی در حکایت خویش، گوشه‌ای از رفتار حجّاج را بر پایه روایت‌های مورّخان به تصویر کشیده‌است. اگر این گمان را بپذیریم، باید برای یافتن نیک‌مردی «که اکرام حجّاج یوسف نکرد»، در بین کسانی جست‌وجو کرد که با حجّاج گفت‌وگویی خشن داشته‌اند؛ زیرا سعدی آشکارا می‌گوید که حجّاج در مناظره با نیک‌مرد درمانده گشت.

چو حجّت نماند جفاجوی را به پرخاش درهم کشد روی را
(سعدی، ۱۳۶۹، ۶۳)

و چون برهان قاطعی نداشت، خشمگنانه به کشتن وی فرمان داد:

به سرهنگ دیوان نگه کرد تیز که نطعش بینداز و ریگش بریز^{۱۱}
(همان، ۶۳)

با نگاهی به منابع تاریخی که پیش از این بدان‌ها اشاره شد، می‌توان دریافت که این «نیک‌مرد» یکی از تابعین به نام «سعید بن جبیر» است؛ البته ابن قتیبه دینوری، مناظره دیگری نیز از حجّاج با یکی از سران سپاهش به نام «غضبان شیبانی» را گزارش می‌کند، اما حجّاج بعد از مناظره، فرمان به زندانی‌کردن وی می‌دهد و پس از مدّتی نیز او را آزاد می‌کند^{۱۲}. صاحب «طبقات الکبری» آن‌گاه که از تابعین سخن می‌راند، سعید را از موالی برمی‌شمارد و می‌گوید: «و یکنی أبا عبدالله مولی لبنی والبه الحارث من بنی اسد بن خزیمه» (ابن سعد بغدادی، ج ۸، ص ۳۷۴).

سعید ابن جبیر با کنیه ابو عبدالله غلام بنی والبه بن حارث از طایفه بنی اسد، فرزند خزیمه است و در ادامه، گفت‌وگویی را نقل می‌کند که ابن عباس از تبار سعید پرسیده‌است و گوید: «عن سعید بن جبیر، قال: قال لی ابن عباس ممن أنت؟ قلت: من بنی اسد. قال: من عربهم أو من موالیهم؟ قلت لا بل من موالیهم. قال: فقل أنا ممن أنعم الله علیه من بنی اسد...» (همان، ۳۷۴). از سعید بن جبیر که گفت: ابن عباس به من گفت تو از کدام طایفه‌ای؟ گفتم از بنی اسد. گفت: از عرب‌های آنان یا از غلامانشان؟ گفتم: خیر.

من از بندگان ایشانم. گفت: پس بگو من از کسانی هستم که خداوند از سوی بنی اسد بدو نعمت بخشیده‌است.

«سال تولد او در منابع ذکر نشده؛ ولی با توجه به درگذشت او در سال ۹۴ یا ۹۵ در ۴۹ سالگی، می‌توان ولادتش را حدود سال ۴۵ دانست. ... دو دهه پایانی عمر سعید بن جبیر با حکومت حجاج بن یوسف ثقفی بر عراق، که از سال ۷۵ آغاز شد، مقارن بود. از گزارشی درباره گفت‌وگوهای سعید بن جبیر با حجاج در روز قتل سعید برمی‌آید که سعید بن جبیر در ابتدای حکومت حجاج، معتمد او بوده‌است، تا آنجا که به عنوان قاضی کوفه منصوب شد؛ اما در پی این اعتراض که سعید عرب اصیل نیست، حجاج فرد دیگری را برگزید و به وی توصیه کرد بدون مشورت با سعید کاری انجام ندهد» (صحرايي، ۱۳۹۹، ۵۹۰-۵۸۹).

دلایل گوناگونی که می‌توان سعید بن جبیر را در جایگاه «نیک‌مرد» حکایت سعدی نشاناند، عبارتند از:

الف- به‌رغم کشتار فراوان حجاج و درگیری با طبقات مختلف مخالفان و معترضان در بیش از سی سال، غیر از گفت‌وگوی عتاب‌آمیز وی با سعید که در نهایت منجر به اعدام او گردید، مناظره دیگری از این دست، در منابع تاریخی دیده نمی‌شود. صاحب کتاب «مجمل التواریخ والقصص»، ماجرای سعید بن جبیر و قتل او را «قصه» می‌شمارد؛ یعنی مثل سائر بوده‌است و سال‌ها، بلکه قرن‌ها دهان‌به‌دهان می‌گشته‌است. «آخر سال نود و چهار، حجاج، سعید بن جبیر را بکشت و آخرین کسی که حجاج کشت او بود و آن قصه است» (مجمل التواریخ والقصص، ۱۳۹۹، ۴۶).

ب- جایگاه علمی و زهد و پارسایی سعید در بین تابعین به گونه‌ای است که همگان از اخلاص، کمال نفسانی و دانش سرشار وی سخن گفته‌اند:

وی از تابعین بنام بوده‌است و با یک واسطه و آن هم از طریق صحابه‌ای چون ابن عباس، عبدالله ابن عمر و ... از پیامبر حدیث نقل کرده‌است: «قال محمد بن سعید و قد

رَوَى اَيْضاً سَعِيدُ بْنُ جَبْرِ عَنْ ابْنِ عُمَرَ وَ ابْنِ عَبَّاسٍ وَ غَيْرِهِمَا ...» (محمد بن سعد بن منيع/۱۴۲۱، ج ۸، ۳۷۴). ابن خلکان در این باره گوید: «أَخَذَ الْعَلَمَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبَّاسٍ وَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا. قَالَ لَهُ ابْنُ عَبَّاسٍ: حَدِّثْ، فَقَالَ: أَحَدْتُ وَ أَنْتَ هَا هُنَا؟ فَقَالَ: أَلَيْسَ مِنْ نِعْمَةِ اللَّهِ عَلَيْكَ أَنْ تُحَدِّثَ وَ اَنَا شَاهِدٌ؟ فَإِنْ أَصَبْتَ فَذَاكَ وَ إِنْ أَخْطَأْتَ عَلَّمْتُكَ» (ابن خلکان، ۱۴۱۴ هـ.ق.، ج ۲، ۳۷۱). [سعید بن جبیر] دانش را از عبدالله بن عباس و عبدالله بن عمر -خدای از ایشان خشنود باد- گرفت. ابن عباس بدو گفت: حدیث بگو. پس او گفت: چگونه در جایی که تو هستی حدیث بگویم؟ ابن عباس گفت: آیا این نعمتی از سوی پروردگار بر تو نیست که تو در جایی حدیث بگویی که من ناظر باشم؟ اگر درست گفتی که هیچ، و گر لغزشی داشتی، به تو می آموزم».

حسن بصری درباره جایگاه سعید بن جبیر گوید: «إِنَّ الْحَجَّاجَ قَدْ قَتَلَ سَعِيدَ بْنَ جَبْرِ، فَقَالَ اللَّهُمَّ إِنِّي عَلَى فِاسِقٍ ثَقِيفٍ وَاللَّهِ لَوْ أَنَّ مِنْ بَيْنِ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ اشْتَرَكُوا فِي قَتْلِهِ لَكَبَّهْمُ اللَّهُ عَزَّوَجَلَّ فِي النَّارِ» (همان، ۳۷۴).

بی گمان، حجاج، سعید بن جبیر را کشت. سپس [حسن بصری] گفت: «پروردگارا بر فاسق ثقیف [حجاج] عذاب بیاور. به خدا سوگند اگر در میان شرق و غرب کسانی در کشتن او دست داشتند، خداوند همگی را در آتش سرنگون می کند».

احمد حنبل درباره منزلت علمی سعید بن جبیر گوید: «قَتَلَ الْحَجَّاجُ سَعِيدَ ابْنِ جَبْرِ وَ مَا عَلَى وَجْهِ الْأَرْضِ أَحَدٌ إِلَّا وَ هُوَ مُفْتَقِرٌ إِلَى عِلْمِهِ» (همان، ۳۷۴). حجاج، سعید بن جبیر را در حالی کشت که روی زمین هیچ کس پیدا نمی شد که نیازمند دانش سعید نباشد. هم چنین ابن خلکان درباره جامعیت علمی سعید گوید: «وَ قَالَ خَصِيفٌ: كَانَ مِنْ أَعْلَمِ التَّابِعِينَ بِالطَّلَاقِ، سَعِيدُ بْنُ الْمَسِيْبِ وَ بِالْحَجِّ عَطَاءٌ وَ بِالْحَلَالِ وَ الْحَرَامِ طَاوُوسٌ وَ بِالتَّفْسِيرِ ابُوْحَجَّاجٍ مُجَاهِدُ بْنُ جَبْرِ وَ أَجْمَعُهُمْ لِذَلِكَ كَلَّهُ سَعِيدُ بْنُ جَبْرِ» (همان، ۳۷۲). خصیف گفت: «در میان تابعین داناترین فرد در موضوع طلاق، سعید بن مسیب بود و در موضوع

حج، عطاء و در بحث حلال و حرام، طاووس و در تفسیر، مجاهد و جامع‌ترین آنان در همه دانش‌های یاد شده، سعید بن جبیر بود». بنا بر آنچه گفته شد، چنین شخصی می‌توانسته است مورد توجه سعدی واقع شود.

ج- پیوستن سعید بن جبیر به یاران عبدالرحمن بن اشعث و همراهی در جنگ علیه سپاهیان خلیفه و لشکر حجّاج، بهترین بهانه برای مجازات و قتل وی بود. هرچند او در آغاز، مخالف قیام عبدالرحمن بود. ابن قتیبه گوید: «آورده‌اند وقتی که عبدالرحمن ابن محمّد بن اشعث علیه حجّاج قیام کرد، یاران خود را گرد آورد. از آن جمله عبدالرحمن بن ربیع بن حارس بن نوفل و ... از آنان پرسید: نظر شما چیست؟ یاران وی جملگی گفتند: ما همراه تو هستیم، دشمن خدا و رسول خدا (ص) [عبدالملک بن مروان] را برکنار کن. به یاد داشته باشیم که حجّاج، کارگزار عبدالملک بن مروان در عراق بود. ... وقتی که آنان کار خود را آشکار کردند، سعید بن جبیر نزد آنان آمد، از او پرسیدند: نظر تو چیست؟ سعید گفت: از آنچه می‌خواهید، دست بردارید؛ زیرا این کار، فتنه‌های بسیار در پی دارد. در آن صورت خون‌ها ریخته می‌شود. حرام‌ها، حلال می‌شود و دین و دنیا از دست می‌رود. در جواب وی گفتند: او حجّاج است؛ با کارهایی که انجام داده است. تا این که سرانجام سعید بن جبیر نیز با آنان همراه شد.» (دینوری، ۱۳۸۴، ۲۶۸).

چنین برمی‌آید که ابن جبیر در آغاز با شورش ابن اشعث همداستان نبوده و از پیامدهای ناگوار آن هراسناک بوده است. از سویی دیگر، حجّاج نیز گمان نکرده است که ابن جبیر به اردوی عبدالرحمن بن اشعث بپیوندد. «راوی گوید: این موضوع [تصمیم عبدالرحمن برای شورش] به آگاهی حجّاج رسید و به او گفتند: عبدالرحمن و همراهانش تو را به کنار نهاده‌اند. حجّاج گفت: از کسانی که همراه اویند، یکی نیز سعید بن جبیر است و من خود می‌دانم که سعید هیچ‌گاه علیه من برنمی‌خیزد» (همان، ۲۶۸).

افزون بر همکاری سعید با عبدالرحمن، گمان حجاج به همدستی سعید بن جبیر با مصعب بن زبیر، نیز می‌توانسته‌است بر نفرت و کین وی بیفزاید؛ زیرا حجاج پیش از درگیری با عبدالرحمن اشعث، مدت‌ها سرگرم مبارزه و سرکوب عبدالله بن زبیر و برادرش مصعب بوده‌است. «هلال بن جناب گوید: سعید بن جبیر را پیش حجاج آوردند. بدو گفت: تو به مصعب بن زبیر نامه نوشتی؟ گفت: مصعب به من نامه نوشت» (طبری، ۱۳۷۵، ج ۹، ۳۸۷۷).

د- خشم بی‌پایان حجاج علیه مخالفان بنی‌امیه، بویژه شیعیان و خاندان پیامبر از یک سو و برخی گرایش‌های شیعی سعید^{۱۳} از سوی دیگر، زمینه کین‌خواهی و انتقام‌جویی وی را فراهم می‌کرد. «راوی گوید: آورده‌اند مسلمة بن عبدالملک بر مردم مکه حاکم بود، هنگامی که وی برای آنان سخن می‌گفت، خالد بن عبدالله قسری از شام آمد و خود را حاکم جدید آنان معرفی کرد. وقتی که مسلمة خطبه خود را به پایان رسانید، خالد از پله‌های منبر بالا رفت. وقتی به پله سوم رسید نامه‌ای را گشود و آن را برای مردم خواند. در آن نامه نوشته شده بود: از عبدالملک بن مروان امیرالمومنین به مردم مکه: من خالد بن عبدالله قسری را بر شما حاکم گردانیدم. سخن او را بشنوید و از وی پیروی کنید، هیچ‌کس حق ندارد سخن او را رد کند. در این صورت، سزای او فقط مرگ است. هر کس به سعید بن جبیر پناه دهد، خونش حلال است. والسلام» (دینوری، ۱۳۸۴، ۲۷۵).

از لحن خشونت‌بار این نامه و به ویژه یادکرد نام سعید و خط‌ونشان کشیدن‌ها خشم و کینه پایان‌ناپذیر دستگاه خلافت از وی را می‌توان دید.

۳-۳- مناظره سعید بن جبیر و حجّاج

چو حجت نماند جفاجوی را به پرخاش درهم کشد روی را
(سعدی، ۱۳۶۸: ۶۳)

بسیاری از حکایات بوستان و گلستان محور داستان، گفت‌وگو بین فرادستان و فرودستان است و همه‌جا، سعدی در تلاش است که زخم‌ها و دردهای ستم‌رسیدگان را واکاود و پیش چشم آورد. کسانی که کارشان به جان رسیده‌است و کارد به استخوان، از چیزی و کسی پروا ندارند و هرچه در دل دارند، می‌گویند؛ حتی شعرای روشن‌بینی چون سعدی، عطار و نظامی، قصه‌هایی پرداخته‌اند که در آن‌ها، در شرایطی خیالی، تهی‌دستان دردمند، فرصت می‌یابند که شاه یا امیری را در بیابان ببینند و به دور از هیاهوی شهنه‌ها و پاسبانان و بازخواست درباریان، چشم در چشم سلطان، هرچه در دل دارند، بگویند و ناکامی‌های فراوان را با آنان در میان نهند.^{۱۴} مناظره حجّاج و سعید بن جبیر نیز از همین دست است. شمار پرسش‌های این مناظره و نیز موضوعات مورد بحث، در منابع گوناگون یک‌دست نیست؛ اما همگی در بیان چند نکته همداستانند: شهرت فراگیر سعید بن جبیر به عنوان عالمی وارسته، همراهی و همکاری وی با شورش عبدالرحمن بن اشعث و پاسخ‌های دندان‌شکن به پرسش‌های حجّاج و ...^{۱۵} ناگفته نماند که سعید را از مکه دستگیر و با غل و زنجیر و شکنجه به کوفه کشانده‌بودند و به روایتی، زخم زنجیرها پای سعید را قطع کرده‌بود. ابن قتیبه گوید: «وقتی که سعید را نزد حجّاج آوردند، حجّاج به وی گفت: اسمت چیست؟ پاسخ داد: سعید.

حجّاج: پسر چه کسی هستی؟

سعید: پسر جبیر.

حجّاج: تو بدبخت پسر شکسته هستی.^{۱۶}

سعید: مادرم آگاه‌تر به اسم من و پدرم است.

حجّاج: تو و مادرت بدبخت هستید.

سعید: کسی دیگر غیر از تو غیب می‌داند.

حجاج: مزه مرگ را به تو می‌چشانم.

سعید: در این صورت، نامگذاری مادرم در مورد من درست بوده‌است.

حجاج: تو را در دنیا مبتلا به آتش سختی خواهم کرد.

سعید: اگر بدانم که چنین خواهی کرد، در آن صورت تو را خدای خود قرار خواهم

داد...

حجاج: در مورد خلفا چه می‌گویی؟

سعید: من وکیل آنان نیستم. هرکسی در مقابل آن‌چه انجام داده مسئول است.

حجاج: سرزنش می‌کنی یا مدح آنان را می‌گویی؟

سعید: چیزی را که نمی‌دانم، نمی‌گویم ...

حجاج: در مورد علی بگو. آیا در بهشت است یا در جهنم؟

سعید: اگر داخل بهشت شوم، اهل آن را خواهم دید و اگر به جهنم روم نیز اهل آن

را خواهم دید. پرسش تو در مورد غیب است که محفوظ است.

حجاج: من در روز قیامت چگونه خواهم بود؟

سعید: من کوچک‌تر از آنم که غیب بدانم.

حجاج: آیا از این که مرا تصدیق کنی خودداری می‌کنی؟

سعید: می‌خواهم در مورد تو دروغ نگفته باشم ...

حجاج: تو را می‌کشم.

سعید: از مرگ نمی‌ترسم.

حجاج: آیا من از خدا نزد تو محبوب‌تر هستم؟

سعید: به خدا سوگند هیچ‌کس را بر خدای خود ترجیح نمی‌دهم.

حجاج: من پیشوای مردم هستم و تو پیشوای تفرقه و جدایی.

سعید: من همراه مردم هستم؛ لیکن قضای الهی بازگشت ندارد.

... حجاج: اورا ببرید و بکشید ...

سعید وقتی که می‌خواست برود، خندید.

حجاج: چه چیزی تو را به خنده واداشت؟

سعید: از گستاخی تو در برابر خداوند در تعجب هستم و از بردباری خداوند تعجب می‌کنم.

گویند حجاج از کشتن سعید فارغ نشده بود که ناگهان در عقلش نقصانی روی داد و همواره با آوای بلند می‌گفت: زنجیرها، زنجیرها، یعنی زنجیرهایی که بر پای سعید بسته شده بود» (دینوری، ۱۳۸۴، ۲۷۶ به بعد).

۴-۳- چرا خنده و چرا گریه؟

بخندید و بگریست مرد خدای	عجب داشت سنگین دل تیره رای
چو دیدش که خندید و دیگر گریست	بپرسید کاین خنده و گریه چیست؟
بگفتا همی‌گریم از روزگار	که طفلان بیچاره دارم چهار
همی‌خندم از لطف یزدان پاک	که مظلوم رفتم نه ظالم به خاک

(سعیدی، ۱۳۶۹، ۶۳)

از موارد دیگری که در مناظره به چشم می‌خورد، حدیث خنده و گریه سعید بن جبیر در واپسین دم است که در این باره گزارش‌ها متفاوت است. طبق گفته ابن قتیبه، حجاج در گرماگرم مناظره به سعید می‌گوید: «تو چرا نمی‌خندی؟» و سعید پاسخ می‌دهد: «چیزی که باعث خنده من شود، ندیده‌ام، آفریده‌ای که از خاک آفریده شده است، چگونه بخندد در صورتی که خاک را آتش می‌خورد و به سوی اعمال خود می‌رود و شب و روز در آزمایش است؟» حجاج گوید: من می‌خندم و سعید پاسخ می‌دهد که خداوند موجودات گوناگونی آفریده است» (همان، ۲۷۷).

اما هنگامی که حجاج فرمان به قتل وی می‌دهد، سعید می‌خندد. حجاج می‌گوید:
چه چیزی تو را به خنده وا داشت؟

سعید پاسخ می‌دهد که: «از گستاخی تو درباره خداوند در تعجب هستم و از بردباری خداوند تعجب می‌کنم»^{۱۷} (همان، ۲۷۸-۲۷۷). اما روایت طبری به گونه‌ای دیگر است: وقتی که سعید را از مکه به کوفه آوردند، «یزید بن ابی زیاد وابسته بنی‌هاشم گوید: به خانه سعید پیش وی رفتم. او را دربند آورده بودند. قاریان مردم کوفه پیش وی آمده بودند. راوی گوید: گفتم: و برای شما حدیث گفت؟

گفت: آری. به خدا می‌خندید و برای ما حدیث می‌گفت. دخترک وی در دامنش بود که بنگریست و بند آهنین را دید و گریست و شنیدمش که می‌گفت: هی دخترکم، بددل مباش. و این برای وی سخت بود»^{۱۸} (طبری، ۱۳۷۵، ج ۹، ۳۸۷۵).

ابن قتیبه درباره گریه سعید بن جبیر روایت دیگری نیز دارد: «حجاج: آیا چیزی از لهُو و لعب می‌دانی؟

سعید: چیزی نمی‌دانم. حجاج دستور داد تا نی و عود بیاورند. وقتی که نی زدند و عود نواختند، سعید آغاز به گریه کرد.

حجاج: چه چیزی تو را به گریه انداخت؟ سعید: حجاج! کار بزرگی را به یادم آوردی.

حجاج: چه شد که این‌ها را دیدی؟ سعید: این آواز آدمی را به یاد دمیدن در صور می‌اندازد؛ اما این دو [عود و نی] به همراه تو در روز قیامت محشور می‌شوند. عود سخن حقی را به تو می‌رساند» (دینوری، ۱۳۸۴: ۲۷۷-۲۷۸).

چنین می‌نماید که سعدی روایات گونه‌گون خنده و گریه را در هم آمیخته، بر دو بُعد اجتماعی و عاطفی آن پای فشرده‌است. از یک سو، ستم ستمگر را به صحرا می‌افکند:

همی خندم از لطف یزدان پاک که مظلوم رفتم نه ظالم به خاک
(سعدی، ۱۳۶۹: ۶۳)

و از دیگر سو، تلخی روزگار و تنهایی کودکان بی‌پناه خود را فریاد می‌آورد:
بگفتا همی گریم از روزگار که طفلان بی‌چاره دارم چهار
(همان، ۶۳)

۵-۳- سعید بن جبیر و مرجئه

مناظره سعید و حجاج و به زبان دیگر، محاکمه سعید بر سه پایه استوار بوده است: (۱) پرسش از نام و احوال شخصی سعید؛ (۲) تهدید سعید به مرگ و شکنجه و حتی سوزانده‌شدن؛ و (۳) پرسش از مسائل اعتقادی و باورهای کلامی. مخالفت‌های سیاسی علیه امویان که بیش‌تر در حرکات نظامی و شورش‌های چهره می‌نمود، خالی از چاشنی کلامی، فرهنگی و حتی قبیلگی نبوده‌است. عملکرد عبدالله بن زبیر که داعیه خلافت در سر داشت، شیعیان و علویان، جنبش زنگیان و موالی، شورش‌های فردی چون جنبش عبدالرحمان بن اشعث و خوارج هر کدام برخاسته از نگرشی بوده‌است.

در این میان، خوارج دیدگاهی تکفیری داشتند و حکام ستمگر بنی‌امیه را به عنوان والیانی که به گناهان کبیره آلوده گشته‌اند از دایره ایمان خارج می‌دانست. سرآغاز این تکفیر به ماجرای حکمیت در جنگ صفین و نخستین جرقه‌های شکل‌گیری خوارج برمی‌گشت. این جماعت از آن روز به بعد به دلایلی که در کتب تاریخی و کلامی به تفصیل آمده‌است، حضرت علی (ع)، عثمان، معاویه و شماری دیگر از گردانندگان عرصه سیاست از جمله اصحاب جمل را تکفیر می‌کردند.^{۱۹}

افراط خوارج در تکفیر این و آن سبب شد که جماعت مرجئه در برابر آنان صف آرایی کنند. مرجئه، داوری درباره اعمال دیگران را به خدا و روز جزا وامی‌نهادند و خود را شایسته چنین امر سترگی نمی‌دیدند^{۲۰}. بنابراین سعید در برابر پرسش‌های حجاج به ویژه آنگاه که از کفر و ایمان و سرنوشت حضرت علی (ع) و عثمان جویا می‌شود، هوشمندانه بر باورها و اندیشه‌های مرجئه پای می‌فشارد و داوری در این باره را به خدا واگذار می‌کند و حتی در برابر پرسش حجاج درباره خودش نیز که «آیا من در روز قیامت چگونه خواهم بود؟ پاسخ می‌دهد که من کوچک‌تر از آنم که غیب بدانم» و این بهترین راه برای فرار از داوری درباره دیگران بوده‌است.

اما پرسشی که در این جا مطرح است این‌که از میان مرجئه به عنوان منادیان رواداری و تساهل که حتی به همدستی با بنی‌امیه متهم می‌گشتند، چگونه کسانی چون سعید بن جبیر به پا می‌خیزند و با شورش عبدالرحمان بن اشعث و یا دیگر جنبش‌های اموی ستیز همراه می‌شوند؟ در پاسخ به این پرسش منابع تاریخی گواهی می‌دهد که رواداری مرجئه، میثاق همگانی و همیشگی نبوده‌است و هرگاه که می‌دیدند جور و ستم و فساد آشکارا طاقت همه را طاق کرده، از پوسته مدارا بیرون آمده و جوشن رزم به تن می‌کردند.

نویسنده کتاب «مرجئه، پیدایش و اندیشه‌ها» با آوردن شواهدی از منابع کهن، ضمن برشمردن دیدگاه‌های مرجئه و همراهی آنان با بنی‌امیه و نیز حمایت‌های پیدا و پنهان خلفا از ایشان گوید: «البته انکار نمی‌کنیم که می‌توان در میان مرجئه افرادی را یافت که روحیه‌ای زاهدانه داشتند؛ مانند طلق بن حبيب و یا مخالف امیران ستمگر زمان خود بودند؛ مانند ذر بن عبدالله همدانی و گروهی از تابعان منتقد نسل دوم در کوفه، چون ابراهیم تیمی و سعید بن جبیر که گرچه به صراحت از اهل ارجاء شمرده می‌شدند؛ ولی وجه مشترک همه آنان روحیه انقلابی و ستم‌ستیزی بوده‌است. هم‌چنین به این مطلب نیز واقفیم که حمیری در کتاب «الحوار العین»، مرجئه را فرقه‌ای می‌داند که به رهبری

عبدالرحمان بن اشعث علیه حجّاج بن یوسف ثقفی قیام کرد» (وحیدی مهرجردی، ۱۳۹۳: ۴۴-۴۶).

۶-۳- خواب و رؤیا

دیگر از جلوه‌های همانندی پیرنگ حکایت و روایت‌های تاریخی، چند و چون خواب و گفت‌وگوهای آن است:

بزرگی در آن فکرت آن شب بخت به خواب اندرش دید و پرسید و گفت
دمی بیش بر من سیاست نراند عقوبت بر او تا قیامت بماند
(سعدی، ۱۳۶۹: ۶۳)

ابن خلکان دو روایت درباره خواب نقل کرده است:

الف: «و يُقَالُ إِنَّ الْحَجَّاجَ لَمَّا حَضَرَتْهُ الْوَفَاهُ كَانَ يَغْوِصُ ثُمَّ يَفِيْقُ وَ يَقُولُ: مَا لِي وَ لِسَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ؟ وَ قِيلَ إِنَّهُ فِي مَدَى مَرَضِهِ كَانَ إِذَا نَامَ رَأَى سَعِيدَ بْنَ جُبَيْرٍ آخِذًا بِمَجَامِعِ ثَوْبِهِ يَقُولُ لَهُ: يَا عَدُوَّ اللَّهِ فِيمَ قَتَلْتَنِي؟ فَيَسْتَيْقِظُ مَدْعُورًا وَ يَقُولُ: مَا لِي وَ لِسَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ؟
آورده‌اند: آنگاه که مرگ حجّاج فرا رسید، از هوش می‌رفت و به هوش می‌آمد و می‌گفت مرا با سعید بن جبیر چه کار؟ و گفته شده که حجّاج در مدت بیماری‌اش، هرگاه می‌خوابید سعید بن جبیر را می‌دید که گوشه جامه‌اش را گرفته و بدو می‌گوید: ای دشمن خدا! چرا مرا کشتی؟ و سراسیمه از خواب بیدار می‌شد و می‌گفت: مرا با سعید بن جبیر چه کار؟» (ابن خلکان، ۱۴۱۴ ه.ق.، ج ۲: ۳۷۴).

ب: و در بیان دیگری گوید: «و يُقَالُ: إِنَّهُ رَأَى الْحَجَّاجَ فِي النَّوْمِ بَعْدَ مَوْتِهِ، فَقِيلَ لَهُ: مَا فَعَلَ اللَّهُ بِكَ؟ فَقَالَ: قَتَلْتَنِي بِكُلِّ قَتِيلٍ قَتَلْتَهُ قَتْلَهُ وَ قَتَلْتَنِي بِسَعِيدِ بْنِ جُبَيْرٍ سَبْعِينَ قَتْلَةً»^{۲۱} (همان: ۳۷۴). آورده‌اند که حجّاج پس از مرگش به خواب کسی آمد. به او گفته شد: خداوند با تو چه کرد؟ حجّاج گفت: خداوند به پای هرکس که کشته‌بودم، یک بار مرا کشت و برای سعید بن جبیر هفتاد بار.

مسعودی، گفت وگویی حجاج و سعید را درباره چگونگی کشتن، این گونه گزارش کرده است:

«گفت: می خواهی چه جوری تو را بکشم؟ گفت: تو چه جوری می خواهی؟ برای آن که هر طور مرا بکشی، در آخرت همان طور تو را خواهم کشت» (مسعودی، ۱۳۷۰، جلد ۲: ۱۶۷).

در این جا نیز سعدی با تصرف در روایت های خواب، عقوبت جاودانه حجاج را گوشزد نموده است.

۴- نتیجه گیری

«حکایت حجاج یوسف» در باب اول بوستان سعدی، روایتی است تاریخی که سعدی به گوشه هایی از آن پرداخته است. حجاج بر یکی از نام آوران عرصه حدیث، فقاقت، زهد و پارسایی که در حکایت بوستان با لقب «نیک مرد» از او یاد شده است، خشم می گیرد و پس از گفت وگویی تند و عتاب آلود، سرانجام به کشتن وی فرمان می دهد.

نگارنده با جست و جو در منابع تاریخی و با بهره گیری از اشارات درون متنی حکایت، به این نتیجه رسید که «نیک مرد»، سعید ابن جبیر بوده است. وی از تابعینی است که نزد صحابه پیامبر از جمله عبدالله بن عباس و عبدالله بن عمر، حدیث آموخته و از آنان اجازه نقل روایت داشته است. سعید، افزون بر نقل حدیث و تفسیر قرآن، در زهد و پارسایی نیز زبانزد بوده است و بزرگانی چون حسن بصری و احمد حنبل، در ستایش وی داد سخن داده اند.

سوانح زندگی سعید بن جبیر با جنبش های گوناگون علیه خشونت های بنی امیه همراه بوده است. قیام عبدالرحمن بن اشعث از این دست است که سعید بن جبیر نیز با آن همراه گشته است. وی پس از شکست این جنبش، مدت ها متواری بوده است و پس از دستگیری سرانجام به کشتنش فرمان می رود. قرائنی چند، از جمله پاسخ های

دندان‌شکن سعید، ماجرای خواب دیدن، گریه و خنده پیش از اجرای حکم و چند و چون آن، از جمله نشانه‌هایی است که در متون تاریخی و سخن‌شیخ همسانی دارد و چنین می‌نماید که سعدی روایت متون را با پردازشی شاعرانه همراه کرده‌باشد و الزاماً همه اجزای قصه، با روایت مورخین همداستان نباشد.

پی‌نوشت

- ۱- غیر از حکایت مورد بحث، در باب هفتم نیز از حجاج یاد شده‌است؛ اما سعدی در آن حکایت کوتاه که با این بیت آغاز می‌شود:
کسی گفت حجاج، خونخواره‌ای است دلش همچو سنگ سیه‌پاره‌ای است
ضمن اشاره‌ای دیگر به ستمگری حجاج، از زبان پیری جهان‌دیده، غیبت از او را ناروا می‌شمرد.
ر.ک.: سعدی، ۱۳۶۹، ص ۱۵۹. هم‌چنین ر. ک.: سعدی، ۱۳۶۸، ص ۶۷ و نیز ر. ک.: سعدی، ۱۳۶۳، ص ۸۷۸.
- ۲- سعدی، شیخ مصلح‌الدین، ۱۳۶۳، کلیات سعدی، به تصحیح محمدعلی فروغی، تهران، انتشارات امیرکبیر، ص ۲۲۴ و ۹۰۹.
- ۳- سعدی، شیخ مصلح‌الدین، ۱۳۵۳، شرح بوستان، تألیف دکتر محمد خزائلی، تهران، جاویدان، ص ۱۱۸.
- ۴- سعدی، شیخ مصلح‌الدین، ۱۳۶۹، بوستان سعدی، به تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، تهران، خوارزمی، ص ۶۳.
- ۵- سعدی، شیخ مصلح‌الدین، ۱۳۷۸، بوستان سعدی، شرح و گزارش از دکتر رضا انزابی‌نژاد-دکتر سعید قره‌بگلو، تهران، جامی، ص ۴۰.
- ۶- سعدی، شیخ مصلح‌الدین، ۱۳۵۴، کتاب بوستان، شرح اشعار و حواشی، محمدعلی ناصح، تهران، بنیاد نیکوکاری نوریانی.
- ۷- ظاهراً سعدی به مبانی روایی که غزالی نیز بدان اشاره داشته بی‌توجه نبوده‌است. غزالی در این باره می‌گوید: «پیغامبر علیه‌السلام گفت: أتنزجرون عن ذکر الفاسق بما يعرفه الناس؟ أذکروه

بما فيه حتى يحذره الناس. آیا باز می‌باشید از ذکر فاسق بر آن‌چه مردمان وی را بشناسند؟ یاد کنید او را بدانچه در اوست تا مردم از او حذر کنند. و سلف گفتندی: که سه کس را غیبت نباشد: سلطان ظالم را و مبتدع و آشکارکننده فسق را» (غزالی، ۱۳۷۴، احیاء علوم الدین. ج ۳، ص ۳۱۲).

۸- برای رخدادها و جنبش‌های یاد شده ر.ک.: جعفریان، رسول. ۱۳۸۰، تاریخ خلفا، قم، انتشارات دلیل ما، صص ۵۸۹-۵۷۱؛ و نیز ر.ک.: محمد سهیل طقوش، ۱۳۸۴، دولت امویان، ترجمه حجت‌الله جودکی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، ص ۸۹ به بعد؛ و نیز ر.ک.: عبدالله بن مسلم ابن قتیبه دینوری، ۱۳۸۴، امامت و سیاست (تاریخ خلفا) ترجمه سیدناصر طباطبایی، تهران، ققنوس، ص ۲۴۸ به بعد.

۹- ر.ک.: طبری، محمد بن جریر، ترجمه تاریخ طبری، جلد ۹، ص ۳۸۷۸.

۱۰- مسعودی در مروج الذهب گوید: «حجاج به سال نود و پنجم در پنجاه و چهارسالگی در واسط عراق بمرد. مدت بیست سال بر مردم حکومت کرده بود و کسانی را که گردن زده بود جز آن‌ها که در سپاه‌ها و جنگ‌های وی کشته بودند، یکصد و بیست‌هزار کس به شمار آوردند. وقتی بمرد پنجاه‌هزار مرد و سی‌هزار زن در محبس وی بودند که شانزده‌هزار کس از زنان برهنه بودند. محبس مردان و زنان یکی بود و زندان حفاظی نداشت که مردم را از آفتاب تابستان و باران و سرمای زمستان محفوظ دارد».

۱۱- در متن‌های دیگر، از جمله شرح دکتر خزائلی (ص ۱۱۸): خونش بریز.

۱۲- ر.ک.: امامت و سیاست (تاریخ خلفا)، ۱۳۸۴، ترجمه سیدناصر طباطبایی، تهران، ققنوس، صص ۲۶۸-۲۷۱.

۱۳- درباره گرایش‌های شیعی سعید بن جبیر. ر.ک.: شهرام صحرايي، دانشنامه جهان اسلام ج. ۲۳، ص ۵۹۱؛ و نیز ر.ک.: حائری، سیدمهدی، دایرةالمعارف تشیع، مدخل سعید بن جبیر ص ۱۷۳-۱۷۲؛ و نیز ر.ک.: رنجبر، محسن، ۱۳۸۶، نقش امام سجاد در رهبری شیعه، قم، مرکز انتشارات موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ص ۲۱۰؛ و نیز ر.ک.: دعایی سیدمحمد محسن، ۱۳۸۰، اسوه کامل، تهران، انتشارات اطلاعات، صص ۳۲۹-۳۲۷.

- ۱۴- نگارنده نوشتاری با عنوان «دادخواهی در بیابان و یا تحلیل قصه‌های شکار» در مجله بوستان ادب به شماره ۷، سال ۱۳۹۰، منتشر نموده‌است.
- ۱۵- ر. ک.: محمد بن سعد، ۲۰۰۱/۱۴۲۱ م، طبقات الکبری، ج ۸، ص ۲۸۳؛ و نیز ر. ک.: طبری، محمد بن جریر، تاریخ طبری، ج ۹، ص ۳۸۷۵-۶؛ و نیز ر. ک.: ابن خلکان، وفيات الاعیان، ج ۲، ص ۳-۳۷۲؛ و نیز ر. ک.: مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین، ۱۳۷۰، مروج الذهب، ج ۲، ص ۱۶۷؛ و نیز ر. ک.: ابن اثیر، عزالدین، تاریخ کامل، ج ۶، ص ۱۱-۲۸۱۰.
- ۱۶- پیداست که حجّاج نام سعید و پدرش را وارونه ساخته‌است. سعید در معنی نیک‌بخت را به بدبخت بدل ساخته و جبیر را که از ریشه جبر و به معنی ترمیم، بستن و درست کردن استخوان شکسته است به شکسته واژگون‌سازی کرده‌است. به قول مولوی:
- جبر چبود بستن اشکسته را یا بپیوستن رگی بگسسته را
(مثنوی معنوی / ۱ / ۱۰۷۱)
- ۱۷- و نیز ر. ک.: مسعودی، مروج الذهب، ج ۲، ص ۱۶۷.
- ۱۸- و نیز ر. ک.: ابن اثیر، تاریخ کامل، ج ۶، ص ۲۸۱۰.
- ۱۹- ر. ک.: فرمانیان، مهدی، ۱۳۸۸، مجموعه مقالات فرق تسنن، مقاله خوارج، نوشته محمد ابوزهره، ترجمه علیرضا ایمانی، قم نشر ادیان، صص ۱۰۹-۱۳۹؛ و نیز ر. ک.: بغدادی، ابومنصور عبدالقاهر، ۱۳۵۸، ترجمه الفرق بین الفرق در تاریخ مذاهب اسلام، ترجمه محمدجواد مشکور، ص ۴۱ به بعد، تهران، انتشارات اشراق؛ و نیز ر. ک.: منقری، نصر بن مزاحم، ۱۳۷۰، پیکار صفین، به تصحیح و شرح عبدالسلام محمد هارون، ترجمه پرویز اتابکی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، صص ۷۱۶-۷۱۷؛ و نیز ر. ک.: وحیدی مهرجردی، شهاب‌الدین، ۱۳۹۳، مرجئه، پیدایش و اندیشه‌ها، تهران، انتشارات سمت و دانشگاه ادیان و مذاهب، ص ۲۹.
- ۲۰- ابوزهره، محمد، ۱۳۹۳، تاریخ مذاهب اسلامی، ترجمه علیرضا ایمانی، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب، ص ۲۰۵ به بعد؛ و نیز ر. ک.: وحیدی مهرجردی، شهاب‌الدین، ۱۳۹۳، مرجئه، پیدایش و اندیشه‌ها، تهران انتشارات سمت و دانشگاه ادیان و مذاهب، ص ۲۸ به بعد؛ و نیز ر. ک.: جعفریان، رسول، مرجئه، تاریخ و اندیشه، ۱۳۷۱، قم، نشر خرم، ص ۱۵ به بعد.
- ۲۱- نیز ر. ک.: طبری، ج ۹، ص ۳۸۷۸.

منابع

الف) کتاب‌ها

۱. ابن اثیر، عزالدین (۱۳۷۳)، تاریخ کامل، ترجمه سیدحسین روحانی، تهران، انتشارات اساطیر.
۲. ابن خلکان، شمس‌الدین احمد بن محمد بن ابی بکر (۱۴۱۴ هـ ق. / ۱۹۹۴ م.)، وفيات الاعیان و انباء ابناء الزمان، به تحقیق احسان عباس، بیروت، دارصادر.
۳. ابوزهره، محمد (۱۳۸۸)، خوارج، ترجمه علی‌رضا ایمانی، مجموعه مقالات فرق تسنن به کوشش مهدی فرمانیان، قم، نشر ادیان.
۴. _____ (۱۳۹۳)، تاریخ مذاهب اسلامی، ترجمه علی‌رضا ایمانی، قم، انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.
۵. بغدادی، ابومنصور عبدالقاهر (۱۳۵۸)، الفرق بین الفرق در تاریخ مذاهب اسلام، ترجمه محمدجواد مشکور، تهران، انتشارات اشراقی.
۶. بی‌نام (۱۳۹۹)، مجمل‌التواریخ و القصص، تصحیح و تحقیق اکبر نحوی، تهران، انتشارات محمود افشار.
۷. پرویز، عباس (۱۳۶۳)، تاریخ از عرب تا دیالمه، تهران، مؤسسه مطبوعاتی علی‌اکبر علمی.
۸. جعفریان، رسول (۱۳۷۱)، مرجئه؛ تاریخ و اندیشه، قم، نشر خرم.
۹. جعفریان، رسول (۱۳۸۰)، تاریخ خلفا، قم، انتشارات دلیل ما.
۱۰. حائری، سیدمهدی (۱۳۸۱)، «سعید بن جبیر»، دایرة‌المعارف تشیع، ج ۹، زیر نظر احمد صدر حاج سیدجوادی، کامران فانی، بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۱. دعایی، سیدمحمد‌محسن (۱۳۸۰)، اسوه کامل؛ بررسی مقاطع زندگی و ابعاد نورانی وجود اقدس حضرت زین‌العابدین علی‌بن‌حسین، تهران، انتشارات اطلاعات.

۱۲. دینوری، عبدالله بن مسلم بن قتیبه (۱۳۸۴)، امامت و سیاست (تاریخ خلفا)، ترجمه سیدناصر طباطبایی، تهران، انتشارات ققنوس.
۱۳. رنجبر، محسن (۱۳۸۶)، نقش امام سجاد در رهبری شیعه، قم، انتشارات مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
۱۴. سعدی، مصلح‌الدین (۱۳۶۳)، کلیات سعدی، به تصحیح محمدعلی فروغی، تهران، انتشارات امیرکبیر.
۱۵. _____ (۱۳۶۹)، بوستان سعدی، به تصحیح و توضیح غلامحسین یوسفی، تهران، خوارزمی.
۱۶. _____ (۱۳۷۸)، بوستان سعدی، شرح و گزارش از رضا انزابی‌نژاد سعید قره‌بگلو، تهران، جامی.
۱۷. _____ (۱۳۵۳)، شرح بوستان، محمد خزائلی، تهران، جاویدان.
۱۸. _____ (۱۳۵۴)، کتاب بوستان، شرح و اشعار و حواشی، محمدعلی ناصح، تهران، بنیاد نیکوکاری نوریانی.
۱۹. صحرایی، شهرام (۱۳۹۶)، «سعید بن جبیر»، دانشنامه جهان اسلام ج ۲۳، زیر نظر غلامعلی حدادعادل، تهران، بنیاد دایرةالمعارف اسلامی، صص ۲۳ - ۲۴.
۲۰. طبری، محمد بن جریر (۱۳۷۵)، تاریخ طبری، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، انتشارات اساطیر.
۲۱. طقوش، محمدسهیل (۱۳۸۴)، دولت امویان، ترجمه حجت‌الله جودکی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
۲۲. غزالی، ابوحامد محمد (۱۳۷۷)، احیاء علوم‌الدین، ترجمه مؤیدالدین محمد خوارزمی، به کوشش حسین خدیوچم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
۲۳. محمدبن سعد بن منیع بغدادی (۱۴۲۱ هـ.ق. / ۲۰۰۱ م.)، الطبقات‌الکبیر، تحقیق علی محمدعمر، قاهره، مکتبة الخانجی.

۲۴. مستوفی، حمدالله (۱۳۶۴)، تاریخ گزیده، به اهتمام عبدالحسین نوائی، تهران، امیرکبیر.
۲۵. مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۳۷۰)، مروج الذهب، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۲۶. منقری، نصر بن مزاحم (۱۳۷۰)، بیکار صفین، به تصحیح و شرح عبدالسلام محمد هارون، ترجمه پرویز اتابکی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
۲۷. پژوهشگران گروه تاریخ (۱۳۹۱)، «حجاج بن یوسف»، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، ج ۲۰، موسوی بجنوردی، کاظم تهران، مرکز، صص ۱۴۳ - ۱۱۴.
۲۸. وحیدی مهرجردی، شهاب‌الدین (۱۳۹۳)، مرجئه، پیدایش و اندیشه‌ها، تهران، انتشارات سمت و دانشگاه ادیان و مذاهب.

ب) مقالات

۱. جوکار، نجف (۱۳۹۰)، «دادخواهی در بیابان یا تحلیل قصه‌های شکار در برخی از متون و منظومه‌های ادب فارسی تا قرن هفتم»، بوستان ادب، جلد ۳، شماره ۱، ۵۳-۷۳.

Reference List in English

Books

- Abu Zahra, M. (2008). *Khawarij* (A. R. Imani, Trans.), Collection of essays on Feraq Tasunn by M. Farmanian, Nashre Adyan. [in Persian]
- Abu Zahra, M. (2013). *History of Islamic Religions* (A. R. Imani, Trans.), University of Religions and Denominations Publications. [in Persian]
- Anonymous (1399). *Majmal al-Tawarikh and Al-Qasas*, A. Nahovi, Ed., Mahmoud Afshar Publications. [in Persian]
- Baghdadi, A. (1358). *Feraq bein Feraq in the History of Islamic Religions* (M. J. Mashkoor, Trans.), Eshraqi Publications. [in Persian]
- Dinouri, A. (1384). *Imamate and Politics (History of Caliphs)* (S. N. Tabatabai, Trans.), Qaqnoos Publications. [in Persian]
- Doaei (1380). *Osveh Kamel; A study of the stages of life and luminous dimensions of the existence of the Holy Prophet Zain al-Abidin Ali ibn Hussein*, Etelaat Publications. [in Persian]

- Ghazali, A. M. (1377). *Ehya Oloom al-din* (M. M. Kharazmi, Trans.), by H. Khadivjam, Elmifarhangi. [in Persian]
- Haeri, S. M. (1381). "*Saeed bin Jubir*", *Shi'i Encyclopaedia*, Vol. 9, Under the supervision of Ahmad Sadr Haj Seyed Javadi, Kamran Fani, Bahauddin Khorramshahi, Ministry of Culture and Islamic Guidance Printing and Publishing Organization. [in Persian]
- Ibn Athir, E. (1373). *Tarikh Kamel* (S. H. Rouhani, Trans.), Asatir Publications. [in Persian]
- Ibn Khalqan, Shams al-Din Ahmad bin Muhammad bin Abi Bakr (1414 A.H./1994 A.D.). *The deaths of nobles and the prophets of Ibn al-Zaman*, Researched by E. Abbas, Dar Sader. [in Arabic]
- Jafarian, R. (2010). *History of the Caliphs*, Dalil Ma Publications. [in Persian]
- Jafarian, R. (1371). *Morjea; Tarikh va Andisheh*, Khorram Publications. [in Persian]
- Manqari, N. (1370). *Pekar Safin*, Corrected and Explained by Abdus Salam Mohammad Haroun (P. Atabaki, Trans.), Scientific and Cultural Publications. [in Persian]
- Masoudi, A. (1370). *Moruj al-Zahb* (A. Payandeh, Trans.), Scientific and Cultural Publishing Company. [in Persian]
- Mostofi, H. (1364). *Selected History*, by A. Navaei, Amir Kabir. [in Persian]
- Mousavi Bejnordi, K. (2013). *Hajjaj bin Yusuf*, Great Islamic Encyclopaedia, Vol. 20, Markaz. [in Persian]
- Muhammad bin Saad bin Muni al-Zahri (1421 A.H./2001 A.D.). *Tabaqat-ul-Kabeer*, Research by Ali Muhammad Umar, Maktaba Al-Khanji. [in Arabic]
- Parviz, A. (1363). *History from Arab to Diyalma*, Ali Akbar Elmi Press Institute. [in Persian]
- Ranjbar, M. (2006). *Imam Sajjad's role in Shiite leadership*, Imam Khomeini Educational and Research Institute Publications. [in Persian]
- Saadi, M. (1353). *Sharh Bostan*, by M. Khazaeli, Javidan. [in Persian]
- Saadi, M. (1354). *Bostan book*, Description and Poems and Margins, Mohammad Ali Naseh, Nouriani Charity Foundation. [in Persian]
- Saadi, M. (1363). *Saadi's Generalities*, M. A. Foroughi, Ed., Amirkabir Publications. [in Persian]
- Saadi, M. (1369). *Bostan Saadi*, Corrected and Explained by G. Yousefi, Kharazmi. [in Persian]
- Saadi, M. (1378). *Bostan Saadi*, Description and Report by R. Anzabi-nejad & S. Qarabaglou, Jami. [in Persian]

- Sahraei, S. (2016). *Saeed bin Jubir*, Dahnehsnama Jahan Islam, Vol. 23, under the supervision of Gholam Ali Haddadadal, Islamic Encyclopaedia Foundation. [in Persian]
- Tabari, M. (1375). *Tarikh Tabari* (A. Payandeh, Trans.), Asatir. [in Persian]
- Taghosh, M. S. (2004). *The Umayyad State* (H. Jodaki, Trans.), Research Institute of Hawzah and University. [in Persian]
- Vahidi Mehrjardi, S. (2013). *Morjea, Origins and Thoughts*, Semt Publications and University of Religions and Denominations. [in Persian]

Journals

- Jowkar, N. (2012). Pleading for Justice in the Desert: An analysis of Tales of Hunting in Some of the Persian Texts up to the Seventh Century. *Journal of Poetry Studies (boostan Adab)*, 3(1), 53-73. doi: 10.22099/jba.2012.289 [in Persian]